

SCHEIN GÁBOR

ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet

A dehumanizáló gyarmati nyelv és a *Sinistra körzet*

Összefoglaló

Hosszú, az ókorig visszanyúló hagyománya van annak, hogy az ismert terek ismeretlen peremvidékeihez olyan mentális testképzetek kapcsolódnak, amelyek feloldják az emberi és az állati minőségek különbségét, és kikezdi az etikai viszonyulások lehetőségét. Bodor Ádám térszemlélete sok tekintetben rokonítható a 20. század elejének azokkal a közép-európai regényeivel, amelyek az egykori Osztrák–Magyar Monarchia peremterületein játszódtak, illetve azzal a móddal, ahogyan például az Osztrák–Magyar Monarchia szóban és képen című 1885 és 1902 közt megjelent kiadvány Bukovinát bemutatta. De amíg azok az ismeretlen teret a jó és a rossz etikai, illetve az úr és a szolga hatalmi különbségének érvényesítésével megnyugtatóan leválasztották az ismertről és az otthonosról, addig Bodornál az etikai indexek eltörlésével, valamint az úr-szolga viszonyok folyamatos relativizálásával ugyannerre nincs lehetőség, az olvasó zavarba ejtően elveszíti biztonságát és otthonosságát. Mivel ezek a regények a rendszerváltás idején jelentek meg, jól megfigyelhető az is, hogy a közép-európai és a keleti tér viszonyáról egészen más képet közvetítenek, mint ami akkoriban uralkodónak számított.

Kulcsszavak: posztkolonializmus, Balkán-diszkurzusok, Osztrák–Magyar Monarchia, mentális térképzetek, Bodor Ádám.

Az Osztrák–Magyar Monarchiának számos félig és félig sem komoly kísérlet ellenére nem voltak ázsiai vagy afrikai gyarmatai. Az etnikai és a területiális megkülönböztetés szimbolikus formáit, az identitáspolitikák és a hozzájuk tartozó képhasználatot tekintve azonban a dualizmus intézményesített nyelvei hasonlóságokat mutatnak a tengerentúli gyarmatokkal rendelkező koloniális hatalmak leértékelő, elembertelenítő nyelveivel (Ruthner 2018: 37). A

kolonializmus hatalmi gyakorlatához, lényegéhez tartozik, hogy a meghódított vagy meghódítandó területek és népek idegenségét a fejletlenség és a civilizátlanság szimbólumaival ruházza fel. A meghódított egy vagy több szinttel lejjebb elhelyezkedő, közvetlen erőszaknak kitett, de áldozatiságától megfosztott testként válik láthatóvá. A hódításra és az erőszak alkalmazására a fejlődés, a civilizáció, a „jog és a humanitás” terjesztésének általános követelménye szolgáltat indokot. Lényegében már Jászi Oszkár és Eckhart Ferenc is észrevették, hogy Bécs és Budapest felől nézve a Habsburg Birodalom keleti és a dél-keleti országrészei belső gyarmatokként működtek. Ezen a helyzeten a dualizmus nemhogy nem javított, hanem még el is mélyítette a Monarchia belső egyensúlytalanságát.¹ Tegyük mindehhez hozzá, hogy a centrum-periféria viszonyok is olyan kulturális különbségeket termelnek, amelyek többnyire együtt járnak a szociális és gazdasági marginalizálással (Ruthner 2018: 54).

Tanulságos, hogy milyen tekintettel nézte 1889-ben Heinrich von Wlislöcki, kiváló nyelvtudós és etnográfus az erdélyi román parasztok és a magyar dzsentrik életét. Wlislöcki egy lengyel származású császári vámhivatalnok apa és egy erdélyi szász anya gyermekeként 1856-ban Brassóban született. Az egyetemet már Kolozsvárott végezte. Nyelvészeti stúdiumai után az etnográfia felé fordult. Kutatási területe a cigány nyelv és néprajz volt. Az erdélyi vándorcigányok életét kutatta. Maga is tagja lett egy klánnak, és cigány nőt vett feleségül. Kutatóként nagy elismertségre tett szert, a kor egyik legjobb ciganológusának számított. Mellesleg verseket is fordított. Többek közt Petőfi, Vajda János és Szász Károly verseit fordította izlandira. „Az ifjúságra is kiterjedő kasztkülönbségek mellett

¹ „A Balkán-félszigeten végbement átalakulások is interferenc hatásaikkal a Monarchia dualista szerkezete ellen irányulnak. Mi volt az oka annak, hogy az a Szerbia, mely minden geográfiai, gazdasági és etnográfiai szálával Monarchiánkra volna utalva, az ádáz gyűlölet és a forradalmi aknamunka állapotába jutott vele szemben? Bármily nagy jelentőséget tulajdonítson is valaki a délszlávság ortodox része pánszláv érzelmeinek és az orosz diplomácia rendszeres propagandájának e szolidaritás ápolásában és fűtésében, valamint a szerb dinasztia aggodalmainak, mely egy tulságosan erős centripetális tendenciát a Monarchia felé nem szívesen látott volna: nem lehet tagadni, hogy ezen inkább szentimentális affinitásoknál sokkal realisabb lehetek volna az előbb említett kötelekek, ha a Monarchiában meg lett volna a kellő érzék és belátás, a kellő körültekintés és tapintat ezen hatalmas érdekközösség fejlesztésére” (Jászi 1918: 28).

vegyük figyelembe azt is, hogy az erdélyi románokban különös vonzalom él a kényelmes élet iránt, amit munka és minden fáradozás nélkül szeretnének elérni, ezért a legkevésbé sem csodálkozhatunk rajta, hogy csak ritkán emelkednek ki a legprimitívebb életkörülmények közül; igaz rájuk, amit a mondás így fogalmaz meg: ülni jobb, mint menni, feküdni jobb, mint ülni, aludni jobb, mint ébren lenni, a legjobb viszont minden dolgok közül az evés! Erre a tagadhatatlan körülményre vezethető vissza néhány filoromán szomorú megjegyzése, hogy a román paraszt, hiába élvezzi a törvény előtti egyenlőséget, még mindig egy szegényes kunyhóban él, míg a magyar úr és a szász polgár kényelmes városi vagy vidéki lakásban. A munkátlan, kényelmes élet iránti vonzalom az intelligenciára is érvényes: a román paraszt nehéz felfogású és minden új gondolatnak ellenáll, amire meg akarják tanítani” (Wliskoeki 1889/90: 603).

Clemes Ruthner, a „Habsburg gyarmatosítás” kiváló ismerője egy, a montenegrói császári katonai kormányzás által 1916-ban, a Monarchia szétesésének tulajdonképpeni évében kiadott hatósági szöveggel szemlélteti azt a pillanatot, amikor a szélsőséges hatalmi diszkurzus a higiéné képzetét igénybe véve rasszista színezetet nyer: „Ahogy az asztalosnak enyvszaga van, a mozdonyvezető kenőolajtól szaglik, a betegfelügyelő karboltól, a lovászon pedig az istállók jól ismert szaga érződik, a cigánynak cigányszaga van, amit zárt térben még azután is sokáig érezni lehet, ha kiment. Végül fel kell hívnunk a figyelmet a szerb katonák (t.i. foglyok) egészen sajátos bűzére” (Ruthner 2018: 56).

A kolonializmus viszonyrendszerét azonban semmiképpen sem a stabil identitások összeütközéseként, sokkal inkább az identifikációs dinamikák logikája szerint szükséges értenünk. Homi Bhabha elgondolására utalok, vagyis arra, hogy a kulturális különbségek jelentésmozgásait nem vékony, de szilárd válaszvonalak, hanem a liminalitás zónájában tapasztalható feszültségek hozzák létre, a hasonlóság és a különbözőség, a vágy és a taszítás törekeny kapcsolódásai. Nyilvánvaló, hogy miközben a tudattalan szintjén ilyen dinamikákkal találkozunk a gyarmatosító és a gyarmatosított oldalán is, az előtérben szilárdnak tűnő azonosítások, sztereotípiák figyelhetők meg, amelyek szintén erőteljesen részt

vesznek a jel- és a jelentéstermelésben. Mostani gondolatmenetünk szempontjából különösen fontos Homi Bhabhának az a megállapítása, hogy „a sztereotípiát nem azért leegyszerűsítjük, mert egy adott valóságot hamisan reprezentál. Azért leegyszerűsítjük, mert a reprezentáció zárt, rögzített formája, amely, amennyiben letiltja (...) a különbözőség játékát, a szubjektum reprezentációjának problémáját jelenti a lelki és a társadalmi viszonyok jelölésében” (Bhabha 1994: 75).

Amikor azt kérdezzük, hogy az egykori Osztrák–Magyar Monarchia kulturális terét milyen mértékben határozták meg, és határozzák meg még ma is a 18–19. században kitermelt koloniális működésmódok, akkor az identifikáció dinamikájára kell figyelnünk, és tudatában kell lennünk annak, hogy az identifikáció formálódásának leginkább mozgásban lévő felületei mindig azok, ahol az azonosulás és az elkülönöződés a legnagyobb zavarok átélésére kényszerítik a személyiséget, ahol a kulturális jelentésképzés nem átlátható, és a jelentések nem illeszkednek homogén szerkezetekbe. De vajon indokolt-e feltételeznünk, hogy a Monarchia korának szignifikációs viszonyai mai irodalmi szövegekben is aktívan irányíthatják a képzeletet? 1966-ban megjelent nagyhatású munkájában, *A Habsburg mítoszban* Claudio Magris a nosztalgia alakzataiban érzékelt „Kelet-Európa kulturális gyarmatosításának” (Magris 2000: 26) hatását. Márpedig a Monarchia iránti nosztalgia messze túlélte a dualizmus korát, és például a turizmus területén, vagyis az idegeneknek mutatott arculat jelentéseiben máig alakítja olyan nagyvárosok építészeti formákban, kulturális eseményekben megnyilvánuló identifikációját, mint Bécs, Trieszt, Nagyvárad, Szabadka, Pozsony, Prága és Budapest. A Magris által érzékelt hatás tükrében nemcsak az mutatható meg, hogy a dualizmus korának irodalmi szövegeit és más szöveges-képi tartalmait többé-kevésbé tudattalanul átíthatták a kolonializmus fantáziaképei (a magyar irodalomban például Mikszáth műveit és Krúdy Szindbád-novelláit említhetnénk), de az is valószínűsíthető, hogy ezek felszívódtak az irodalmi-kulturális ízlésben, úgymond kanonizálódtak, és ugyanilyen tudattalanul tovább éltek a későbbi korszakok szöveg- és képtermelésében.

A Monarchia keleti és délkeleti régióinak tájaira, társadalmi viszonyaira, szubjektumaira ragasztott sztereotípiák termelésében a 20. században a Balkán-fantáziák is nagymértékben részt vettek. Maria Todorova a Balkán-sztereotípiák tartalmát ekképp foglalja össze: „A Balkánt Európa »másikjaként« írták le. A Balkán mint szimbólum azt közölte, hogy lakói nem törődnek a kényelemnek, a viselkedésnek azokkal a sztenderdjeivel, amelyeket a civilizált világ normatívnak tekint” (Todorova 2009: 3). Ennek a sztereotípiának a kialakulását Todorova az 1910 és 1913 között zajló második balkáni háború európai fogadtatására datálja. A folyamat furcsasága, hogy a Balkán-sztereotípiák akkor alakultak ki, vagyis akkor rögzültek a Balkán-diskurzus motívumai, amikor mind nyilvánvalóbb formákat öltött a Balkán úgynevezett europaizálódása (Todorova 2009: 13). A Balkán-diskurzus és az európai befolyás balkáni növekedése párhuzamos, egymást feltételező jelenségcsoport, és ez a tény önmagában is igazolja Homi Bhabha ambivalenciaelméletének helyességét.

A két koloniális diskurzus másik furcsasága, hogy a Monarchia délkeleti és keleti területei éppen úgy részei voltak a dualista államnak, ahogyan a Balkán is része Európának. Maria Todorova számára ez a legerősebb érv amellelt, hogy a balkanizmus diskurzusformáit el kell választanunk az Edward Said által elemzett orientalizmustól. A Balkán belső gyarmati volta azt eredményezi, hogy a koloniális diskurzusok ambivalenciái itt még erősebben érvényesülnek. Magyarország helyzetéről szólva pedig meg kell állapítanunk, hogy bár az itteni perspektíva szerint a Balkán Erdélyen túl van, jól ismert az a Metternich hercegnek tulajdonított mondat, amely talán ma is érvényesebb, mint gondolnánk, hogy a Balkán a bécsi Rennwegnél kezdődik.

Isabel Burton pedig, a trieszti angol konzul felesége, aki magasrangú diplomata férjével korábban a fél ismert világot bejárta, az 1870-es években szerzett magyarországi tapasztalatit összegezve többek között ezt írta: „Magyarország, a civilizáció fokát tekintve, Európa legelmaradottabb országa. Buda-Pest tiszta német, a teutonok műve, ők végeznek minden munkát a fővárosban; az utcákon alig hallani magyar szót, a magyarok hozzájárulása

mindössze annyi volt, hogy növelték az árakat és emelték a halálozási rátát, ami hozzávetőleg a kétszerese Londonnak. (...) A vidéki városokban és a falvakban a közlekedést a természetre bizzák. (...) Az ugor vagy más néven ogre pusztákon nincsenek utak, vagy inkább mindenhol utak vannak; a kocsis egyszerűen átvág a tájon amikor és ahol akar. A parasztok »férfiak lóháton« – ebben a modorban őrzik hun és tatár őseik viseletét” (Burton 1879: 43).

A továbbiakban a Monarchia koloniális diskurzusa és a Balkánról szóló elbeszélések egyetlen közös jelenségére összepontosítok. Arra, hogy a sztereotipikusan civilizálatlannak tekintett térben az emberi és a nem emberi távolsága nem csupán sokkal kisebb, mint a civilizáció központjában, hanem a határai is bizonytalanok, könnyen beindulnak a dehumanizáció diskurzív folyamatai. Két példát hozok a jelenség korai előfordulására. Az egyiket Maria Todorovától idézem. Abból, ahogyan egy angol újságíró 1869-ben jellemez egy bolgár férfit, kiviláglik a bámulattal vegyes félelem a Balkán másik gyarmatosítójától, Oroszországtól: „Erős felépítésű, de nehézkes, a válla széles, a háta kerek, és olyan a járása, mint egy medvéé, durva és eltompult vonások, az érzéki ajkakat sűrű bajusz fedi, a szakállát hetente egyszer nyírja, apró, csillogó szemek, amelyek örökké elkerülik a találkozást a tekintetteddel, és az egész arcnak állati ravaszságot kölcsönöznek – a keresztényeknek az Európából magukkal hozott, kelet iránt érdeklődésének dacára sem állíthatnók, hogy ez a régóta létező oldalhajtság a nagy szláv nemzet rokonszenves változata volna, amelyet minden szlávok anyja, Oroszország kész lenne gyengéd mohósággal visszafogadni méhébe, a szlávság hatalmas és harmonikus egységes egészébe” (Murray 1877: 14–15).

A másik példát már a magyar irodalom egyik klasszikusából hozom. Móricz elbeszélője Szebennel, a polgárosult szász várossal szembeállítva, a részvét etikájától érintetlenül mutatja be a Tergovistyéből menekülő román lakosokat, miután a fejedelem serege rájuk tör. Emellett azt a bravúrt is véghez viszi, hogy egy metafora keretében, amely a románokat a cigányokkal azonosítja, sújt egyet a cigányokon is:

Mikor bevágtatott a város kapuján, senki se fogadta, csak a derékig érő sár, ami az utcákat borította. A ló térdig dagasztva baktatott előre, az apró vityillók, félig földbe ásva, felül fából róva szomorúan, szétszórva, kerítéstelen sivár cigányságban gyatráskodtak, milyen volt Szeben ez világhoz... kőpalotáival, óratornyával, kőbástyáival...

Nagy sokaság jött szembe rá csordába terelve; hajtották ki a lakosokat a városból, hosszú hajú oláhok, kócos oláh asszonyok, mind-mind mezítláb, gyerekeiket hátukon, vállukon cipelve, ijedt, bamba, állati arccal bukácsolva a sárban előre, ruha alig a testükön, szörgubájuk némelyeknek, de a legtöbbször csak földfekete piszkos, soha nem mosott vászoning, tetvesek, büdösek, a disznófalka emberebb náluk, ahogy bőgve, bőfögve, nyíva vagy hallgatag szomorúságban cammognak a csattogó, ostoros, csizmás hetyke magyarok előtt... (Zsigmond 1960: 298)

A két idézetben szembeötlő a képzelet működésének folytonossága, jóllehet a két szöveg megjelenése közt több mint 50 év telt el. Móricz elbeszélőjének hangnemére érzelmi magyarázatot nyújthat Trianon közelsége, ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a szemléleti előzmények készen álltak. „Mindössze” annyi változott, és ez tette a hangnemet kellemetlenebbé, hogy kortársi valóságban éppen ellenkező folyamat ment végbe, mint amit a jelenet ábrázol. Erdély, ami a „miénk” volt, időközben az „övék” lett. A Móricztól idézett szövegrészben természetesen nincs semmi ambivalens. A dehumanizáció beszédmódja ellenállás nélkül, szélsőségesen érvényesül benne.

A kortárs magyar irodalomban ezzel a kettős örökséggel Bodor Ádám ma már klasszikusnak számító műve, a *Sinistra körzet* lép a legmélyebb alkotó kapcsolatba. Bár a fent bemutatott diszkurzív hagyományokat mélyesen ismerő kritikusa és méltatója, Márton László „történelmileg meghatározott”, ugyanakkor „történelem utáni” tájként azonosítja a Sinistra világát (Márton 2005: 81), a történelmi meghatározottság tartalmait nem fejt ki, megelégszik az

elátkozottság és valamiféle mitikus démoniság emlegetésével. Nem lát módot a történelmi meghatározottság diskurzív megközelítésére. Ugyanakkor Bodor egy másik fontos kritikusa, Szirák Péter is megfigyelte, hogy „Bodor könyvében a táj konstatáló hangon leírt »florizálódásában« oldódik fel / tűnik el (már mindig) az emberi szenvedés és aspiráció, más szóval: az emberi távlat” (Szirák 2005: 138), de ezt a lábjegyzetbe foglalt megfigyelést nem kapcsolta össze a peremvidéket már előzetesen megképző diszkurzív hagyományokkal. Én magam úgy vélem, pontatlan megközelítés a történelmi meghatározottságot démoniságnak tekinteni, ezzel visszalökni magát a történelmet a mitikus háttérbe, megfosztva attól a legalapvetőbb tulajdonságától, amit egyébként a szerző *Testvériség*-trilógiája bravúrosan tud, hogy a történelem számunkra elsősorban ambivalens szöveghagyomány.

Bodor művében a táj legfontosabb metonímiái a nevek. A magyar, román, szerb, örmény, török, német, bolgár, lengyel, ukrán hangzású kereszt- és vezetéknevek kombinációi csak néhány esetben mutatnak tiszta etnikai hovatarozást. A Balkán, illetve Európa keleti peremének metaforájaként az etnicista megközelítés és a táj ezzel szorosan összefüggő birtokolhatóságának eredendő lehetetlenségét fejezik ki. A konstruált földrajziség képzetei nem engedik meg a körzet geográfiai helyzetének azonosítását, a tájnevek között azonban hangsúlyosan szerepelnek az észak-keleti Kárpátokhoz tartozó nevek, fontos pontja továbbá a térnek az ukrán határ, és azt is tudjuk, hogy a határ mögött Bukovina rónasága húzódik. Musztafa Mukkerman, az elbeszélések egyetlen figurája, aki legálisan lépheti át a határt, és aki folytonos mozgásban van, a körzetet a Balkánnal kapcsolja össze: „Figyelj – szólított meg halkán. – Egyszer bizonyára ezt az egészet megunod. Csak szólj, szívesen magammal viszlek a Balkánra. Szalonikibe, a Dardanellákra vagy éppen Rodostóba” (Bodor 1992: 52). Olyan térről van tehát szó, amelyet a politikai képzelet minden oldalról a territorizációs és etnicista fantáziákkal száll meg. A növényzet és az állatvilág páratlanul gazdag leírása, egyáltalán az a tény, hogy az események elbeszélésétől sok helyütt a leírás veszi át a narráció alapszólamának funkcióját, egyfajta

ellenpontot képvisel a hatalmi viszonyok ugyancsak hangsúlyos jelenlétével szemben. Sőt, nemcsak ellenpontot képez, hanem fölénybe kerül vele szemben, amit nagyszerűen példáz Borcan ezredes, a körzet korábbi főnökének halála, és még inkább holttestének sorsa.

Mielőtt azonban a dehumanizáció problémájának értelmezhetőségét részletesebben megvizsgálom, érdemesnek látszik kitérni Andrej Bodor figurájára, pontosabban a körzethez viszonyított státuszára, mert hiszen az elbeszélés perspektívája elsősorban az ő figurájához kapcsolódik. Tudjuk jól, hogy a név, amelyen az elbeszélés illeti őt, a körzetben használatos álnév csupán, ahogyan mindenki más is olyan nevet visel, amely feltételezi a körzetnek való alárendeltséget és a hozzátartozást. A saját név tiltás alá kerül, márpedig a tilos név, mondja Derrida, egyszerre „kivételes és alapvető, hullámverés-szerű” (Derrida 1997: 50). A tér mindannyiuk identitását gyökeresen átírja. Andrej Bodor azonban önmagát „gyümölcs-gyűjtögető idegennek” (Bodor 1992: 6), „külföldinek” (Bodor 1992: 15), „egyszerű vándornak” (Bodor 1992: 20) nevezi, aki azonban mégsem hagyhatja el Sinistrát, csak akkor, amikor erre Coca Mavrodin engedélyt ad, viszont lényegében mindig fennáll a veszélye annak, hogy okkal vagy ok nélkül megvonják a tartózkodási engedélyét és azonnali hatállyal kitiltják (l. Bodor 1992: 15). A körzet politikai viszonyaiba tehát beleíródik a hegemónia és a szolgaság. Ezen mit sem változtat, hogy mindeközben Andrej Bodor folyamatosan megbízásokat kap Borcan ezredestől és Coca Mavrodintól, a két erdőbiztostól, vagyis a hétköznapi életében nincs nyoma idegen, külföldi voltának. Béla Bundasian, a mostohafia számára mégiscsak külföldi, akivel ő emiatt nem érintkezik, holott Béla Bundasian is máshonnan jött, csak valamivel régebben. Andrej Bodor helyzete gyökeresen ambivalens, az odatartozás és az oda nem tartozás kettőssége között lebeg, és nincs egyetlen pillanat sem, amikor a léte rögzítetté válhatna. Afféle bevándorló, akinek az eredete eltörlődik, vagy legalábbis folytonos hazugság övezi: „– Láthatod, részünkről teljes a bizalom – Mondogatta Nikifor Tescovina. – Meglásd, aligha fogja valaki megkérdezni, honnan, merről jössz. Ne is mondd el magadtól

senkinek. Ha valaki véletlenségből mégiscsak kérdezget, netán faggat, hát hazudj. – Ühüm. Az lesz. remélem, beleszokok. Majd mindenkinek mást mondok” (Bodor 1992: 22). Andrej Bodor leginkább migránsként jellemezhető, ami Peter Leese szerint olyan életet jelent, amelynek „minden pillanata készenlétben és bizonytalanságban telik, de emellett akarva vagy akaratlanul a jövőbe vetett hit és remény uralja. Valamilyen mértékben minden migráns beágyazatlan marad és kirekesztett, de ugyanakkor szabad is. A migráns tekintete olyan módon képes látni az őt körülvevő világot, ahogyan az utazó vagy az állandó lakos, aki megmarad egyetlen kultúra szinte észlelhetetlen határai között, soha nem lenne képes” (Leese 2012: 8–9).

Sinistrának azonban nincsenek állandó lakosai. Nemcsak Andrej Bodor bevándorló itt, akit bármikor ki lehet utasítani, mindenki más is az. Minden egyes szereplő, akinek a története megismerhető a könyvből, életének egy adott pillanatában idesoródott, és azóta itt él a körzettől kapott nevéen, és végül vagy itt pusztul el, vagy megszökik. Az idő eközben érzékelhetetlen fluidummá változik. „Hetek, hónapok vagy talán már évek óta éltem Andrej Bodor álnéven Sinistra körzetben” (Bodor 1992: 26). Sinistrának nincsenek beágyazott, otthonos lakói. Mindenki bevándorló, akik megtanulják az itteni szokásokat, tér- és hatalmi viszonyokat, alkalmazkodnak az előírásokhoz, szemléletükben szabadnak mégsem nevezhetnénk őket.

Felmerülhet a kérdés, beszélhetünk-e még migráns létről egy olyan térben, ahol mindenki bevándorló, és főként ahonnan mindenki kitiltható, vagyis létén mindenkor rajta van az exterritorizáció lenyomata. Másrészt azt a kérdést is fel kell tennünk, létezhet-e egyáltalán olyan tér, amelyben nincs helye az otthonosságnak. Olyan közeg ez, amelynek a fantazmaszerűsége nem redukálható, ahol a jogi és az erkölcsi keretek közt semmi sem enyhíti a politikai és a történelmi terror valóságát. Nos, a válasz igen, létezhet ilyen hely. Ez a hely pedig nem más, mint a gyarmat. A gyarmat, ahol a gyarmatosítónak, miként ismét csak Derrida mondja, „semmije sincs tulajdonképpen, mert az úr nem birtokolja tulajdonképpen, természetes módon azt, amit mindazonáltal nyelvének nevez”

(Derrida 1997: 38), és ahol, „adott lévén az összes gyarmati cenzúra (...), adottak lévén a zárt társadalmi csoportok, a rasszizmusok, a hol fintorgó, hol »kedélyes«, némelykor szinte vendégszerető és vidám xenofóbia, adott lévén az arab mint hivatali, mindennapi és közigazgatási nyelv fokozatos eltűnése” (Derrida 1997: 58), a gyarmatosított sem érezheti magát egyetlen pillanatra sem otthon.

Egyszerre állítható, hogy a *Sinistra körzet*ben a tájleírások termelik ki az ambivalens gyarmati lét uralhatatlan másikját, ugyanakkor a gyarmati lét következményeként szemlélhető dehumanizáció retorikai jelenségei is a növényi és állati minőségeknek az emberit átíró erejével függenek össze. A dehumanizáció retorikai jelenségei ugyanis keresztül-kasul átszövik a szöveget. Már H. Nagy Péter felfigyelt arra, hogy „a Sinistra lakói több ízben állati jelzöt kapnak”, emellett „az animális létformát több motívum is körülírja. Az egyik ilyen a testiség fókuszba állítása, például az üritésnek minden formája előfordul a műben.” (H. Nagy 2005: 111).

A humán és az állati vagy a növényi létformák közti átmeneti alakzatok ezen kívül is rendkívüli gyakorisággal fordulnak elő a novellafüzérben. Nikifor Testcovina pórázon vezeti a kislányát, Bebét, akinek éjszaka világít a szeme, mint a hiúznak, a haja pedig olyan, „mint az égő berkenyebokor” (Bodor 1992: 67). Andrej pockok, denevérek és gyöngybaglyok közt lakik a vízimalomban. Mustafa Mukkerman vállán megbillen, felfordul a madár, jeges szárnyakkal hullik a hóba (Bodor 1992: 48). A sétálgató Severin Spiridon előtt hatalmas dolmányos varjak lépdelnek, mögötte gyapjas, tarka kutya (Bodor 1992: 39). A hegyivadászok Severin Spiridon szerint egytől-egyig hiú szarvasok. (Bodor 1992: 39). Puiu Borcan holttestét borzok és rókák rágcsálják. Coca Mavrodin testőrségének tagjait szürke gúnároknak hívják „mind hosszú nyakú, gombszemű alakok, bőrük vékony volt, arcuk teljesen ránctalan. (...) valami libaszerű tényleg volt a külsejükben” (Bodor 1992: 81). Hamza Petrika úgy somfordál a doki körül, „mint valami kis selyemkutya” (Bodor 1992: 82). Izolda Mavrodin átlátszó, mint egy szitakötő, másutt mozdulatlan, mint egy alvó lepke (Bodor 1992: 43), a szeme mintha bőrből lett volna, orrlyukából, hajából, a fülébe hordott vattákból bogárszag párállott

(Bodor 1992: 36). Connie Illafeld arcát „selymes, fekete szőrzet borította, a bolyhok közt zöld szeme izzott” (Bodor 1992: 99). Róla mondja Andrej, hogy „a nevet, amely valaha egy buja tündéré volt, most mi tagadás, egy állat viselte” (Bodor 1992: 101). Elvira Spiridon szépséges berkenyemadár (Bodor 1992: 59), akit Andrej hol berkenyének, hol madárnak, hol pedig berkenyemadárnak hív magában, ahányszor eszébe jut, annyiféleképpen (Bodor 1992: 63).

A felsorolt példák jól mutatják, hogy a dehumanizáció nyelvét Bodor erősen átesztétizálja, vagyis átalakítja és láthatóvá teszi a dehumanizáció mélyén meghúzódó ambivalemnciát. Az így létrejövő prózanyelvben újra meg újra összeütközik, átbillen egymásba a szörnyűség (Unheimlichkeit) és az erotika. Bodornál nemcsak az utóbbi, hanem a szörnyűség is testi vonatkozású. A kolonialista diskurzusok hagyományai ekképp szövegtárgyak lesznek, kibillenthetővé válnak, és a felszínre kerül ambivalenciájuk. Bodornál a kegyetlenség, a szörnyűség és az erotika, a szenttelen tudomásulvétel és a szerelem nyelve, a hely megnevezettség és földrajzi rögzítetlensége, végül pedig a hatalom képtelen, Kelet-Európa számára mégis reális fantazmái és a természet nyelve egyszerre írják Sinistra egészlegesen sohasem adódó történetét, egy olyan térségét, amelyhez senki nem tartozhat hozzá, amely senkinek nem az otthona, és ahonnan élve csak kevesen szabadulhatnak.

Bibliográfia

- Bhabha, Homi K. 1994. *The Location of Culture*, London: Routledge.
- Bodor Ádám 1992. *Sinistra körzet*, Budapest: Magvető.
- Burton, Isabel 1879. *Arabia, Egypt, India. A Narrative Travel, William Mullan and Son*, London/Belfast.
- Derrida, Jacques 1997. *A másik egynyelvűsége*, Pécs: Jelenkor.
- H. Nagy Péter 2005. Dezintegráció és identitászavar, in: Scheibner Tamás, Vaderna Gábor (szerk.), *Tapasztalatsere. Esszék és tanulmányok Bodor Ádámról*, Budapest: L'Harmattan.
- Jászi Oszkár 1918. *A Monarchia jövője*, Budapest: Uj Magyarország Részvénytársaság.

- Leese, Peter 2012. Introduction, in: *Migration, Narration, Identity*, Peter Leese, Carly McLaughlin, Władisław Witalsz (ed.), Frankfurt am Main: Peter Lang Edition.
- Magris, Claudio 2000. *Das habsburgische Mythos in der österreichischen Literatur*, Bécs: Zsolnay.
- Márton László 2005. Az elátkozott peremvidék, in: Scheibner Tamás, Vaderna Gábor (szerk.), *Tapasztalatsere. Esszék és tanulmányok Bodor Ádámról*, Budapest: L'Harmattan.
- Móricz Zsigmond 1960. *Tündérkert*, Budapest: Szépirodalmi Kiadó.
- Murray, John 1877. *Twelve Years' Study or The Eastern Question in Bulgaria*, London: Chapman and Hall.
- Ruthner, Clemens 2018. *Habsburgs 'Dark Continent'*, Tübingen: Francke Verlag.
- Szirák Péter 2005. A periféria poétikája, in: Scheibner Tamás, Vaderna Gábor (szerk.), *Tapasztalatsere. Esszék és tanulmányok Bodor Ádámról*, Budapest: L'Harmattan. 138.
- Todorova, Maria 2009. *Imaging the Balkans*, Oxford: Oxford University Press.
- Wlislocki, Heinrich von 1889. Aus dem Leben der Siebenbürger Rumänen, in: *Sammlung gemeinverständlicher wissenschaftlicher Vorträge*, Hg. v. Rudolf Virchow, Hamburg: Wilhelm Wattenbach, Lüderitz Verlag, 1889/90.

The Dehumanizing Colonial Language and *The Sinistra Zone*

Gábor Schein, Eötvös Lóránd University, Institute for Hungarian Literature and Cultural Studies

Abstract

It is an old phenomenon, almost known since antiquity, that mental representations of the body are connected to unknown marginal areas of known spaces, which dissolve the difference between human and animal qualities, and enable the establishing of ethical relations. Ádám Bodor's understanding of space can be connected in various respects with those Central European novels from the beginning of the 20th century whose plot takes place on the outskirts of the former Austro-Hungarian Empire, for instance, with the way Bukovina is presented in a publication entitled *Austria-Hungary in words and pictures, 1885–1902*. But while they, on the one hand, through emphasizing the ethical differences between good and evil, or differences in power between master and servant, in a soothing way separate the unknown space from the known and domesticated, in the works of Bodor, on the other hand, due to the deletion of ethical indices, but also with the permanent relativization of the position of masters and servants, the possibility of such an attitude does not exist, and the confused reader loses his/her sense of security and domesticity. Since these novels were published at the time of the fall of socialism, it is evident that they broadcast a completely different picture of the relationship between Central Europe and the East, when compared to the dominant narratives of that epoch.

Keywords: postcolonialism, discourses on the Balkans, Austro-Hungarian Empire, mental representations of space, Ádám Bodor.

Dehumanizirajući kolonijalni jezik i *Okrug Sinistra*

Gabor Šejn, Univerzitet Lorand Etveš, Institut za mađarsku književnost i studije kulture

Sažetak

Stari je, gotovo od antike poznati fenomen da se za nepoznata rubna područja poznatih prostora vezuju mentalne predstave tela koje rastvaraju razliku između ljudskih i životinjskih kvaliteta, i načinju mogućnost uspostavljanja etičkih odnosa. Shvatanje prostora Adama Bodora se po raznim aspektima može povezati sa onim srednjoevropskim romanima s početka 20. veka čija se radnja odigrava na rubnim područjima nekadašnje Austrougarske monarhije, odnosno s načinom na koji je, primera radi, prikazana Bukovina u publikaciji pod naslovom *Austrougarska u reči i slici, 1885–1902*. Ali dok su ti romani, kroz isticanje etičkih razlika između dobra i zla, odnosno razlika u moći između gospodara i sluge, na umirujući način razdvajali nepoznati prostor od poznatog i odomaćenog, dotle kod Bodora, zbog brisanja etičkih indeksa, ali i permanentne relativizacije odnosâ gospodara i sluge, mogućnost za tako nešto ne postoji, te zbudjeni čitalac gubi osećaj sigurnosti i odomaćenosti. Budući da su ovi romani objavljeni u vreme pada socijalizma, primetno je da oni o odnosu između srednjoevropskog prostora i prostora istoka emituju sasvim drugačiju sliku od one koja je u to vreme bila dominantna.

Ključne reči: postkolonijalizam, diskursi o Balkanu, Austrougarska monarhija, mentalne predstave prostora, Adam Bodor.